

Tomasz Grabowski

<http://orcid.org/0000-0003-1280-1609>
Akademia Ignatianum w Krakowie
tomasz.grabowski@ignatianum.edu.pl
DOI: 10.35765/pk.2021.3504.22

Kulturowe aspekty wyjazdów zagranicznych bojowników terrorystycznych z Europy Zachodniej na Bliski Wschód w latach 2011–2021

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony jest wyjaśnieniu kulturowych przyczyn radykalizacji zachodnieuropejskich zagranicznych bojowników terrorystycznych (*foreign terrorist fighters*, FTF), którzy po 2011 r. migrowali do Syrii i Iraku, aby walczyć w szeregach Państwa Islamskiego (ISIS) oraz innych organizacji dżihadystycznych. Przegląd literatury i dostępnych wyników badań pozwolił na sformułowanie wniosku, że jedną ze strukturalnych przyczyn tej mobilizacji były problemy z tożsamością oraz stan anomii występujący wśród części zachodnioeuropejskiej młodzieży ze środowisk imigranckich. Ponadto ogromną rolę odgrywała mobilizacja w cyberprzestrzeni i sprawna propaganda rekrutacyjna na platformach społecznościowych i w komunikatorach internetowych.

SŁOWA KLUCZE: terroryzm, Państwo Islamskie, ISIS, radykalizacja, wielokulturowość

ABSTRACT

Cultural Aspects of Foreign Travel of Terrorist Fighters from Western Europe to the Middle East in 2011–2021

The article discusses the cultural reasons for the radicalization of Western European foreign terrorist fighters (FTFs) who migrated to Syria and Iraq after 2011 to fight in the ranks of the Islamic State (ISIS) and other jihadist organizations. Literature review and available research findings led to the conclusion that one of the structural reasons for this mobilization was identity problems and a state of anomie found among some Western European youth from immigrant backgrounds. In addition, mobilization in cyberspace played a major role along with efficient recruitment propaganda on social platforms and instant messaging apps.

KEYWORDS: terrorism, Islamic State, ISIS, radicalization, multiculturalism

Sugerowane cytowanie: Grabowski, T. (2021). Kulturowe aspekty wyjazdów zagranicznych bojowników terrorystycznych z Europy Zachodniej na Bliski Wschód w latach 2011–2021. © ⓘ *Perspektywy Kultury*, 4(35), ss. 385–404. DOI: 10.35765/pk.2021.3504.22.

Wprowadzenie

Celem niniejszego opracowania jest wyjaśnienie procesów społecznych, które doprowadziły młodych ludzi z Europy do zaangażowania w terroryzm międzynarodowy po stronie globalnego ruchu dżihadu w ramach tzw. Państwa Islamskiego (ISIS). Nacisk w dociekaniach położony został głównie na rozpoznanie roli czynników kulturowych, które były obecne w procesie radykalizacji i realizacji decyzji o wyjeździe na Bliski Wschód przez ochotników z Europy Zachodniej. Ponadto analizie poddano tzw. kulturę dżihadu, która ukształtowała się i rozpowszechniła w wyniku internetowo-medialnej aktywności dżihadystów oraz ich sympatyków.

Wyjaśnić należy, skąd się wzięło zainteresowanie tematem i dlaczego uznano go za istotny. Ostatnia dekada (2011–2021) przyniosła bezprecedensową falę przemocy na Bliskim Wschodzie. Związana ona była (i jest nadal) w przeważającej mierze z wojną w Syryjskiej Republice Arabskiej oraz z działalnością ISIS (ukształtowanego w wyniku konfliktu w Republice Iraku po amerykańskiej interwencji). Jednym z przejawów wzrastającego zagrożenia terrorystycznego była – również bezprecedensowa – mobilizacja tzw. zagranicznych bojowników terrorystycznych (ang. *foreign terrorist fighters*, FTF)¹, którzy dobrowolnie przyłączyli się do ISIS. Fakt, iż bojownicy ci w znacznej części pochodzili z kontynentu europejskiego, zmusza do zastanowienia się nad przyczynami tej mobilizacji.

Główny problem badawczy sformułowano w formie następującego pytania: w jaki sposób czynniki kulturowe determinowały zjawisko migracji zagranicznych bojowników terrorystycznych z Europy na terytorium Syrii i Iraku w latach 2011–2021? W nawiązaniu do tak postawionego problemu zadano również szczegółowe pytania badawcze: 1) Jakie treści zawiera propaganda ISIS nawiązująca do zjawiska mobilizacji FTF? 2) Jaką rolę odgrywają czynniki kulturowe w procesie radykalizacji FTF pochodzących z Europy?

Szerszym celem opracowania było poddanie pod dyskusję współczesnego modelu wielokulturowości w Europie Zachodniej i możliwości koegzystencji z cywilizacją islamu. Pośrednim celem było również skonfrontowanie popularnej narracji o przenikaniu czy wzajemnym wzbogacaniu kultur z realnymi problemami i zagrożeniami, jakie kreuje islamski Bliski Wschód. Opracowanie ma charakter przeglądowy, dlatego też w dociekaniach zastosowano głównie metodę analizy piśmiennictwa,

---

1 Według definicji ONZ, zagraniczni bojownicy terrorystyczni to „jednostki, które podróżują do państwa innego niż państwo ich zamieszkania bądź narodowości w celu dokonania, planowania, przygotowania lub udziału w akcie terrorystycznym lub w celu prowadzenia bądź uczestnictwa w szkoleniach terrorystycznych, w tym w związku z konfliktem zbrojnym”.

która pozwoliła na przegląd danych zastanych oraz sformułowanie własnych ocen i wniosków.

Bliski Wschód w cieniu konfliktu w Syrii i Iraku

Aktualna sytuacja na Bliskim Wschodzie jest pochodną trwającego już dekadę konfliktu w Syrii, a także ciągnącego się już prawie dwie dekady – konfliktu w Iraku. O przyczynach tych wojen, w tym o przesłankach i konsekwencjach amerykańskiej interwencji w Iraku, dyskutowano wielokrotnie. Z pewnością ich długotrwałość wynika ze szczególnego splotu sprzecznych interesów i rywalizacji państw, a także z podziałów społeczno-religijnych oraz wewnętrznych podziałów politycznych. Dla przykładu, konflikt w Syrii rozpatrywany może być jednocześnie na trzech poziomach: 1) wewnętrznym, gdzie aktorami są: reżim Bashara al-Asada (w tym bojówki Hezbollahu), rebelianci (w tym dżihadyści, m.in. spod flagi ISIS) oraz Kurdowie, 2) regionalnym, gdzie oś szyicka (Iran, Syria, Hezbollah) rywalizuje z ośią sunnicką (Arabia Saudyjska, państwa Zatoki Perskiej, Turcja) oraz 3) ponadregionalnym, na którym o swoje interesy walczą Stany Zjednoczone i Federacja Rosyjska (Bryc, 2014; Czornik i Lakomy, 2018).

Podkreślić należy, jak straszliwe konsekwencje humanitarne, społeczne i ekonomiczne przynoszą niekończące się walki. Bliski Wschód, na którego terytorium licznie ruszyli dżihadystyczni ochotnicy, dotknięty jest przemocą i cierpieniem w skali niespotykanej w świecie od czasów II wojny światowej. Jak donoszą wyspecjalizowane organizacje, do 2021 r. w Syrii zginęło ponad pół miliona osób, w tym ok. 55 tys. dzieci. Około 100 tys. osób zginęło w wyniku tortur, a kolejne 100 tys. jest bezprawnie więzionych. Ponad 3 mln ludzi musi żyć z jakąś formą inwalidztwa. Od 2011 r. w kraju urodziło się 4,8 mln dzieci, które nie znają życia innego niż w warunkach wojny (Walsh, 2021).

Wydany w marcu 2021 r. raport ONZ opisuje zbrodnie wszystkich stron konfliktu w Syrii. Dotyczą one w ogólnym ujęciu bezprawnych aresztowań, przetrzymywania bez podstawy prawnej, tortur i egzekucji. Przez katownie syryjskiego reżimu przeszły rzesze ludzi, a „dziesiątki tysięcy” (według ostrożnych szacunków) straciły w nich życie. Lista stosowanych przez siły rządowe tortur fizycznych i psychicznych obejmuje m.in.: rażenie prądem elektrycznym, podpalanie części ciała za pomocą łatwopalnych materiałów (jak olej czy nylon), wrywanie paznokci i zębów, unieruchamianie więźniów poprzez wciskanie ich ciał w opony samochodowe (*dulab*), pozorowanie egzekucji, wieszanie więźniów za jedną lub dwie kończyny (*shabeh*) – często w połączeniu z biciem różnymi przedmiotami

(kije, kable). Wobec kobiet, dziewczyn, mężczyzn i chłopców dokonywano gwałtów i innych rodzajów przemocy seksualnej. Znanych jest bardzo wiele relacji o biciu więźniów aż do śmierci, także o fatalnych warunkach panujących w więzieniach (przeludnienie, choroby); istnieją również dowody na istnieniu zbiorowych grobów (United Nations General Assembly Human Rights Council, 2021).

Podobne metody stosują ugrupowania opozycyjne. Wolna Armia Syrii (FSA) atakowała rodziny syryjskich żołnierzy, porywała i brała jako zakładników członków mniejszości wyznaniowych i etnicznych posądzanych o wsparcie dla Asada. Również kontrolowana przez Turcję Syryjska Armia Narodowa (SNA) jest odpowiedzialna za areszty, pobicia, porwania, „zniknięcia” (czyli najczęściej *de facto* egzekucje) przedstawicieli mniejszości etnicznych i wyznaniowych. SNA w sposób zorganizowany stosowała różne formy przemocy seksualnej wobec kurdyjskich i jazydzkich kobiet, zatrzymywanych i porywanych w punktach kontrolnych czy w trakcie zbrojnych rajdów na miejscowości zamieszkałe przez mniejszości. Kurdyjskie i jazydzkie kobiety były zmuszane do małżeństw, gwałcone i poddawane wyjątkowo poniżającym formom przemocy seksualnej (United Nations General Assembly Human Rights Council, 2021). Z kolei Syryjskie Siły Demokratyczne (SDF), których trzonem są kurdyjskie Powszechnie Jednostki Ochrony i które odegrały zasadniczą rolę w zwycięstwie nad ISIS, obciążone są faktem przetrzymywania w kontrolowanych przez siebie obozach byłych bojowników ISIS i osób posądzanych o wsparcie dla islamskich terrorystów. Wśród nich znajdują się też zagraniczni bojownicy (w tym kobiety i ich dzieci). Mimo różnych programów repatriacji zagraniczni bojownicy w znacznej części pozostają uwięzieni, ponieważ ciągle stanowią zagrożenie dla bezpieczeństwa.

Prawdziwe bliskowschodnie „jądro ciemności” to jednak działania salafickich sił dżihadystycznych, czyli takich ugrupowań jak Hayat Tahrir al-Sham (HTS, dawniej Dżabhat al-Nusra) oraz przede wszystkim – Państwo Islamskie (ISIS). HTS, zajmując kolejne terytoria i tworząc prowizoryczną administrację, przejął po syryjskich siłach rządowych nie tylko więzienia, ale i wymienione już wyżej metody tortur i egzekucji. Tym razem wyroki wydawały jednak sądy szariackie, a podstawą były oskarżenia m.in. o apostazję, szpiegostwo, kontakty z ISIS lub innymi ugrupowaniami, homoseksualizm, przemyt narkotyków czy nawet – w wypadku kobiet – o poruszanie się bez towarzystwa mężczyzn czy też o „nieodpowiedni” ubiór (United Nations General Assembly Human Rights Council, 2021).

ISIS uczyniło z przemocy, skrajnej brutalności czy wręcz sadyzmu podstawową formę swego działania i komunikacji ze światem zewnętrznym. Jak słusznie zauważają niektórzy analitycy, długofalowym celem

ISIS było przeniesienie – dzięki wykorzystaniu strategii cyberdżihadu – ślepej przemocy do krajów europejskich, gdzie zręcznie wykorzystane mniejszości muzułmańskie miały swoimi działaniami doprowadzić do wzrostu nienawiści rdzennych Europejczyków do islamu, sprowokować ataki na meczety oraz w konsekwencji wywołać wojny domowe (Czornik i Lakomy, 2018). Bliższym celem przyświecającym publikacji scen przemocy był efekt psychologiczny w postaci zastraszenia i odciążenia ujarzmionej ludności od myśli o sprzeciwie. Na zajętych terenach w szczycie swego powodzenia ISIS posiadało własną policję religijną (*Hisbah*), wywiad (*Emni*), siły policyjne oraz sądy. *Hisbah* miał kobiecą brygadę (*al-Kansa'a*) odpowiedzialną za kontrolę, czy kobiety i dziewczęta stosują się do wprowadzonych restrykcji obyczajowych. W rozbudowanej sieci ośrodków odosobnienia, czy mówiąc wprost – w katowniach, stosowano najbrutalniejsze tortury (rażenie prądem, biczowanie, wieszanie za kończyny). Kobiety i dziewczęta wywodzące się z grup mniejszościowych, głównie jazydów, przetrzymywane były w niewoli, będącej w praktyce formą niewolnictwa seksualnego (związanego z gwałtami, gwałtami zbiorowymi i innymi formami przemocy seksualnej). Znane są liczne przypadki (z lat 2013–2017) ukamienowania na śmierć wielu kobiet (United Nations General Assembly Human Rights Council, 2021).

Przykładem zbrodniczej polityki ISIS wobec grup mniejszościowych może być masakra Sindżaru w sierpniu 2014 r., kiedy siły Państwa Islamskiego i wspierającej go ludności sunnickiej dokonały ludobójstwa jazydów. Według naukowych opracowań, zginęło wówczas ok. 3,1 tys. osób, z czego blisko połowa w wyniku egzekucji (przez zastrzelenie, ścięcie, spalenie żywcem); reszta zaś w wyniku głodu, odwodnienia i ran odniesionych podczas oblężenia góry Sindżar – gdzie schroniło się ok. 50 tys. uciekinierów. Według tych samych szacunków, w sumie ok. 6800 jazydów zostało porwanych, czy raczej schwytyanych w charakterze niewolników. Ocaleni z tej grupy relacjonowali później, co ich spotkało: przymusowe nawrócenia religijne, tortury i niewolnictwo seksualne (Cetorelli i in., 2017). Niewolnictwo, w tym niewolnictwo seksualne, zostało w „kalifacie” oficjalnie usankcjonowane. Mniej więcej w październiku 2014 r. wydana została na terenach kontrolowanych przez ISIS broszura pt. *Pytania i odpowiedzi dotyczące brania jeńców i niewolników*. Wśród pytań nurtujących dżihadystycznych bojowników znalazło się i takie: „Czy wolno odbyć stosunek z niewolnicą, która nie osiągnęła jeszcze dojrzałości płciowej?”. Odpowiedź islamistycznych moralistów była pozytywna: „Dozwolone jest współżycie z niewolnicą, która nie osiągnęła dojrzałości płciowej, jeśli jest zdolna do współżycia; jeśli jednak nie nadaje się do współżycia, wystarczy cieszyć się nią bez współżycia” (sic!) (Roth, 2015). Mniej więcej w tym samym czasie wydano dokument, który ustalał ceny sprzedaży kobiet i dzieci w niewoli:

300 tys. dinarów irackich za dzieci w wieku od jednego do dziewięciu lat; 150 tys. dinarów za dziewczynki w wieku od 10 do 20 lat; 100 tys. dinarów za kobiety w wieku od 20 do 30 lat; 75 tys. dinarów za kobiety w wieku od 30 do 40 lat; 50 tys. dinarów za kobiety w wieku od 40 do 50 lat (UN Assistance Mission for Iraq [UNAMI], 2016). Badania wykazały, że eksterminacji w rejonie Sindżaru islamiści z ISIS dokonywali bez względu na płeć czy wiek ofiar. W proporcjonalnym stopniu ginęły więc w egzekucjach także dzieci. Natomiast wśród ofiar oblężenia góry Sindżar dzieci stanowiły aż 93% ofiar śmiertelnych (Cetorelli i in., 2017).

Opisane zbrodnie oczywiście wywołały ogromny kryzys humanitarny. Według danych z 2019 r. w Turcji i krajach arabskich było zarejestrowanych ponad 5,6 mln syryjskich uchodźców, w krajach Europy – 824 tys., w Kanadzie – ok. 40 tys., w USA – ok. 12,5 tys., w Ameryce Południowej – 6,1 tys., w Australii i Nowej Zelandii – ok. 3,6 tys., w Azji Płd.-Wsch. – ok. 2 tys. W sumie Syrię w wyniku wojny, według danych na 2019 r., opuściło ponad 6,5 mln osób. Ogromna większość uchodźców znalazła się w Turcji i krajach arabskich, co musiało wywołać dalekosiężne skutki w skali całego regionu. Jednocześnie 10,2 mln ludzi, czyli ponad połowa ludności kraju ciągle znajdowała się w strefie działań wojennych. Z kolei 6,2 mln posiadało status osób czasowo przesiedlonych (wewnątrz kraju) – i jest to najwyższa liczba ludzi przymusowo przesiedlonych w czasie konfliktu zbrojnego od czasów II wojny światowej. Według raportów, 5,3 mln z przesiedlonych zamieszkuje zburzone budynki, namioty czy chaty sklecone z arkuszy blachy lub plastikowych odpadów (Krylov, 2020).

W wyniku wojny, zbrodni, tortur powstały rzesze ludzi skrajnie traumatyzowanych psychicznie i fizycznie, odczuwających udrękę, niepokój i niepewność. Tortury fizyczne wywołały u ofiar chroniczne i nieustępujące przez lata bóle somatyczne (głowy, karku, ramion) spowodowane biciem, przyjmowaniem wymuszonej pozycji ciała, stłoczeniem z innymi więźniami w ciasnych i niehigienicznych warunkach. Prześladowania i tortury był też planowo zadany ciosem w kondycję psychiczną ofiar, które teraz dotknięte są zespołem stresu pourazowego, obniżeniem poczucia własnej godności, wartości i integralności (United Nations General Assembly Human Rights Council, 2021).

Europejscy FTF w konflikcie na Bliskim Wschodzie

Istnieją różne szacunki dotyczące liczby FTF zaangażowanych w walki w ugrupowaniach dżihadystycznych na terytorium Syrii i Iraku. Wiarygodne wydają się oceny podawane przez oficjalne czynniki amerykańskie, które mówią o ok. 40 tys. bojowników (Nagata i Sanderson, 2017). Są to

oczywiście tylko dane przybliżone. Raport wpływowego ośrodka analitycznego The Soufan Group wyszczególnia, z jakich regionów pochodzili FTF w ramach fali, która skierowała się po 2011 r. do Syrii i Iraku. Proporcje przedstawiają się następująco: 29% – pochodziło z obszaru post-sowieckiego, 24% – z Bliskiego Wschodu, 19% – z Europy Zachodniej, 18% – z Maghrebu, 5% – z Azji Południowej i Południowo-Wschodniej, 3% – z Bałkanów, 2% – z Ameryki Północnej (Barret, 2017). Z krajów Europy Zachodniej (rozumianej jako kraje „starej” piątnastki UE, Norwegia i Szwajcaria) pochodziło, według danych z jednej z najnowszych publikacji, ponad 7,5 tys. bojowników terrorystycznych (Cragin, 2021).

W kolejnych fazach wojny FTF generowali nowe zagrożenia związane z powrotami do swoich krajów (powracających bojowników zwykle określa się anglojęzycznym terminem *returnees*) bądź przemieszczeniem na inne fronty dżihadu, np. do Afganistanu czy Libii (tzw. *relocators*). Fakt, iż około połowa europejskich FTF w 2021 r. ciągle posiada status „kontynuuje walkę lub o nieznanym losie”, dowodzi, że zagrożenie z ich strony jest nadal aktualne (por. tab. 1).

Tabela 1. Status zachodnioeuropejskich FTF walczących w Syrii i Iraku (dane szacunkowe)

Kraj	Ogólna liczba FTF	Zabici FTF	<i>Returnees</i> w więzieniach	<i>Returnees</i> na wolności	FTF kontynuujący walkę lub o nieznanym losie
Austria	296	44	–	90	162
Belgia	699	97	116	118	368
Dania	544	27	36	62	419
Finlandia	100	20	–	20	60
Francja	1910	1110	277	65	458
Niemcy	1800	160	8	330	1302
Irlandia	30	15	–	2	13
Włochy	125	42	38	22	23
Holandia	285	55	–	50	180
Portugalia	12	–	–	–	12
Hiszpania	223	48	11	37	127
Szwecja	631	40	11	150	430
Wielka Brytania	850	143	96	304	307
Norwegia	100	20	30	40	10
Szwajcaria	59	1	60	3	-5
razem	7664	1822	683	1293	3866
%	100%	24%	9%	17%	50%

Źródło: Cragin, 2021, s. 14.

Jedno z najczęściej zadawanych w kontekście FTF pytań dotyczy motywacji, jakie przyświecają ludziom do podejmowania tego rodzaju walki. Odpowiedź nie jest łatwa, gdyż decyzja o zbrojnym zaangażowaniu (w tym wypadku – w dżihad) zwykle wynika ze splotu czynników: 1) strukturalnych („wypychających”, takich jak np. ubóstwo, marginalizacja społeczna), 2) środowiskowych („przyciągających”, takich jak wpływ grupy rówieśniczej, atrakcyjność wchłanianej ideologii) oraz 3) personalnych (osobista sytuacja życiowa i predyspozycje psychofizyczne) (Vergani i in., 2020; Wejkszner, 2018). Dokładne badania pozwoliły jednak na rozpoznanie pewnych ogólnych tendencji. Elena Pokalova (2019) w swoim *cross-case study*, posługując się metodami statystycznymi, potwierdziła następujące, ogólne korelacje między sytuacją w danym kraju a liczbą pochodzących z niego FTF:

- kraje w lepszej kondycji ekonomicznej mają wyższy wskaźnik odpływu FTF,
- kraje z wyższym odsetkiem młodej populacji mają wyższy wskaźnik odpływu FTF,
- kraje z wyższym odsetkiem muzułmanów mają wyższy wskaźnik odpływu FTF,
- kraje z wyższym wskaźnikiem emigracji mają wyższy wskaźnik odpływu FTF,
- kraje z wyższym poziomem internetyzacji (dostępu do cyberprzestrzeni) mają wyższy wskaźnik odpływu FTF,
- kraje, gdzie są obecne sieci terrorystyczne, mają wyższy wskaźnik odpływu FTF.

Ten ogólny obraz staje się bardziej wyraźny, jeśli osobno rozpatrzy się kraje w większości muzułmańskie oraz osobno – kraje w większości niemuzułmańskie (czyli np. kraje zachodnioeuropejskie). Z punktu widzenia celów prezentowanego opracowania istotna jest zaobserwowana w krajach niemuzułmańskich dodatnia korelacja między liczbą FTF a takimi zmiennymi jak: 1) poziom rozwoju społecznego (mierzonego według wskaźnika HDI) 2) poziom bezrobocia 3) wewnętrzne zróżnicowanie językowe (Pokalova, 2019). Te trzy cechy odpowiadają charakterystyce państw Europy Zachodniej, gdzie panuje: ogólny dobrobyt, relatywnie wysoki wskaźnik bezrobocia wśród młodych ludzi oraz społeczna wielokulturowość. Dodać do tego można łatwość przemieszczania się (otwartość granic w tym regionie świata) czy powszechny dostęp do treści publikowanych w cyberprzestrzeni.

Inne badania prowadzą do jeszcze bardziej jednoznacznych wyników. Efraim Benmelech i Esteban F. Klor (2020) podkreślają, że ostatnia fala FTF po raz pierwszy w historii badań nad terroryzmem pozwoliła na zaobserwowanie tak wyraźnej, dodatniej korelacji między zaangażowaniem

w terroryzm a wysokim poziomem rozwoju ekonomicznego, małymi nierównościami w dochodach wśród ludności oraz stabilnością instytucji politycznych. Dotąd panowało raczej przekonanie, że to bieda, nierówności i niestabilność generują terroryzm.

Bardzo ciekawe jest zestawienie liczby FTF z danego kraju z ogólnym rozmiarem populacji muzułmańskiej w tymże kraju (inaczej ujmując: ilu FTF przypada na milion muzułmańskich mieszkańców danego kraju). Na pierwszym miejscu pod tym względem znalazła się Finlandia, a dalej: Irlandia, Belgia, Szwecja, Austria. Dopiero na siódmym miejscu znalazł się pierwszy kraj z regionu Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki – Tunezja (Benmelech i Klor, 2020). Oznacza to, że „przeciętny” muzułmanin w Finlandii, Belgii czy Austrii z dużo większym prawdopodobieństwem może się stać zagranicznym bojownikiem terrorystycznym niż „przeciętny” muzułmanin w Tunezji, Jordanii, Libii czy Arabii Saudyjskiej. Zgodzić się należy z badaczami, którzy przekonują, że muzułmańskich migrantów do terroryzmu skłaniają problemy w integracji z bogatymi, zsekularyzowanymi i homogenicznymi (w swej rdzennej części) społeczeństwami krajów zachodnich. Dotyczy to migrantów drugiego i trzeciego pokolenia, którzy mimo urodzenia i wychowania w Europie nie mogą w europejskich społeczeństwach znaleźć sobie miejsca, odczuwają kryzys tożsamości, są rozczarowani Zachodem, są podatni na ideologie dychotomizujące Wschód i Zachód i w konsekwencji przejawiają rosnące ryzyko radykalizacji (Benmelech i Klor, 2020). Z jednej strony dowodzi to fiaska, jakie poniosła popularna w Europie ideologia wielokulturowości. Z drugiej pokazuje, jak bardzo trudne do zintegrowania są społeczności islamskie.

Pokróćce zreferowane wyżej badania odnoszą się do poziomu makrospołecznego. Opis pełnego katalogu czynników radykalizacji wymagałby kolejnych analiz na poziomie „mezo” (bliskie środowisko społeczne, dynamika grupowa) oraz „mikro” (czynniki i motywacje personalne). Badacze są zgodni, jak ogromną rolę odgrywają treści publikowane w cyberprzestrzeni, a wśród nich obrazy i nagrania dokumentujące – opisane już wyżej – okrucieństwa towarzyszące wojnie syryjskiej. Treści tego typu publikowane były na portalach społecznościowych jak: Facebook, YouTube czy Twitter. Dla bardzo wielu FTF w Europie był to bodziec do mobilizacji, w przeświadczeniu, że należy ratować od zagłady muzułmanów prześladowanych przez zsekularyzowany reżim al-Asada (Kardaş i Özdemir, 2018, s. 218). Towarzyszące współczesności przesycenie i przeciążenie treściami oraz komunikatami napływającymi z mediów społecznościowych, komunikatorów i innych kanałów internetowych zostało dostrzeżone i wykorzystane przez dżihadystyczną propagandę. Rozpowszechniane materiały wzmacniające procesy radykalizacji i rekrutacji

były doskonale „skalibrowane” pod kątem kondycji psychicznej młodych ludzi ze społeczności imigranckich w Europie; ich potrzeb, uczuć i emocji.

Francuscy badacze (Bouzar i Martin, 2016), powołując się na badania tamtejszego Centrum Zapobiegania Ruchom Sekciarskim Powiązanym z Islamem (*Centre de prévention des dérives sectaires liées à l'Islam*, CPDSI), wymieniają typowe rodzaje mitów, kreowanych i rozpowszechnianych przez propagandę Państwa Islamskiego, którymi kierowali się wyjeżdżający do Syrii młodzi Francuzi. Badania zostały wykonane na próbie 809 osób w wieku 12–30 lat (choć relatywnie najwięcej przebadanych było bardzo młodych – poniżej 18. r.ż.). 60% populacji stanowiły osoby płci żeńskiej, 40% – płci męskiej. Wszystkich łączyło to, że w latach 2014–2016 próbowali wyjechać na tereny kontrolowane przez ISIS, lecz zostali zatrzymani albo na granicy, albo jeszcze we Francji, w wyniku denuncjacji przez własnych rodziców. Pod względem wyznaniowym, ich rodziny w większości deklarowały się jako ateistyczne, w mniejszej części jako muzułmańskie czy katolickie. Jedną z zalet opisanej niżej klasyfikacji jest podział na treści, które bardziej wpływały na młodych mężczyzn/chłopców oraz na kobiety/dziewczyny (zob. tabela 2). Warto bowiem wspomnieć, że wysoki odsetek kobiet i dzieci jest jedną z cech charakterystycznych omawianej fali FTF. Według najnowszych szacunków ok. 18% zachodnieuropejskich FTF było płci żeńskiej (Dawson, 2021).

Według CPDSI główne mity dżihadystycznej propagandy, bardziej popularne wśród mężczyzn/chłopców, to:

1. Mit Zbawiciela (hasło: „umrzeć na błogosławionej ziemi islamu, zanim nastąpi koniec świata”) – oddziaływał na osoby, które poszukiwały sensu życia, wybawienia z sytuacji, połączenia ze zmarłymi (przejawiały tendencje samobójcze); często podążały za tym mitem osoby, które wcześniej otarły się o śmierć, np. w wyniku wypadku, lub też zostały dotknięte śmiercią bliskiej osoby.
2. Mit szlachetnego rycerza Lancelota – („zabić żołnierzy armii Baszara al-Asada”) – był znaczący wśród osób, którym marzyła się wielka przygoda i udział w sprawiedliwej wojnie; które chciały poczuć moc, pokonać własną słabość i (od)zyskać godność; często podążali za tym mitem ci, którzy próbowali zaciągnąć się do wojska, ale nie zdali testów psychologicznych.
3. Mit Zeusa („narzucić szariat całemu światu”) – był popularny wśród osób skłonnych do zachowań ryzykownych (wyścigi motocyklowe, narkomania). W dżihadzie poszukiwali oni ekstatycznego poczucia wszechmocy, panowania nad życiem i śmiercią. Rozpowszechniane w ramach tego mitu propagandowego sceny odbierania życia zakładnikom przyciągały też osoby psychopatyczne.

4. Mit twierdzy („uczynić ze swojego ciała twierdzę”) – typowy dla osób, u których zaobserwowano albo obsesje na punkcie seksualnym (heteroseksualne, homoseksualne lub nawet pedofilskie), albo skłonności do zażywania szkodliwych substancji (alkohol, marihuana). U młodych ludzi pojawiał się silny lęk na samą myśl, że tym „siłom” mogą się poddać (nie musiały to być więc spełnione obsesje czy „skonsumowane” uzależnienia). Radykalny islam miał pomóc – w ich zamyśle – stworzyć „lepsze ja”, ochronić przed obsesjami seksualnymi, ciągami do alkoholu i narkotyków oraz „zamienić ciało w twierdzę”.

Natomiast wśród mitów, które trafiały do kobiet/dziewczyn, francuscy badacze wymieniają:

1. Mit idealnego państwa Daeshland (hasło: „migrować z kraju niewiernych”) – kreowany był na dychotomii pomiędzy Zachodem, w którym panuje zło i niesprawiedliwość, a wyidealizowanym Państwem Islamskim, w którym nie ma biedy, krzywdy, kłamstwa. Mit ten podtrzymywany był przez propagandowe filmy ISIS, na których prezentowano idylliczne życie jego mieszkańców.
2. Mit Matki Teresy („ratować dzieci gazowane przez Baszara al-Asada”) – adresowany był do młodych ludzi o dużej wrażliwości, altruistów, którzy często już wcześniej pracowali np. jako pielęgniarki czy pracownicy socjalni.
3. Mit śpiącej królowej („znaleźć męża, który nigdy mnie nie opuści”) – kierowany do wrażliwych kobiet, które poszukiwały poczucia ochrony i opieki, a także osobistego wyróżnienia i zaszczytu w postaci ślubu z bohaterem świętej wojny (Bouzar i Martin, 2016; por. Pasamonik, 2016).

Wszystkie wymienione mity „żerowały” na niezaspokojonych potrzebach: znaczenia, uznania, akceptacji oraz posiadania sensu i celu życiowego. Fakt, że w obu grupach płciowych wysoka była popularność mitu „Daeshland”, dowodzi z kolei silnego rozczarowania stylem życia w społeczeństwie francuskim.

Tabela 2. Mity popularne wśród młodych Francuzów próbujących wyjechać do Syrii

Mit angażujący do dżihadu	Badani płci żeńskiej (%)	Badani płci męskiej (%)
„Lancelot”	6	31
„Zeus”	3	21
„Zbawiciel”	6	6
„Daeshland”	36	20
„Matka Teresa”	26	0
„Śpiąca królewna”	21	0
„Twierdza”	2	21
razem	100	100

Źródło: Bouzar i Martin, 2016.

W szeroko już opisywanym w literaturze naukowej zagadnieniu propagandy dżihadystycznej w cyberprzestrzeni warto zwrócić uwagę na działania europejskich FTF w mediach społecznościowych. Jak słusznie podkreślają Tuncay Kardaş i Ömer Behram Özdemir (2018), nie można tego zagadnienia spłycać do mody na dżihad (zjawisko *Cool Jihad*) ani rodzaju rozrywki dla zblazowanej, zachodnioeuropejskiej młodzieży. Jest to raczej rodzaj komunikacji symbolicznej – co potwierdzają zresztą ideolodzy dżihadu. Według Ajmana az-Zawahirego „więcej niż połowa tej walki (dżihadu – TG) toczy się na medialnym polu bitwy”. Z kolei emir Global Islamic Media Front ponaglał wiernych muzułmanów do „tworzenia eskadr medialnego dżihadu (świętej wojny), aby zerwać z kontrolą mediów przez syjonistów i sterroryzować wrogów” (Kardaş i Özdemir, 2018, s. 223–224). Europejscy FTF byli obecni właściwie na wszystkich istotnych platformach społecznościowych: Facebook, Twitter, YouTube, Instagram, Ask.fm, Tumblr. W sieci działali pod swoimi awatarami i dodającymi powagi pseudonimami wojennymi (*nom de guerre*). Ciekawe jest spostrzeżenie, że stosowali w nich schemat: „Abu X al-Brithani”, gdzie „X” to samodzielnie wybrane imię, „al-Brithani” wskazywało na pochodzenie z Wielkiej Brytanii. Akcentowało to uniwersalną projekcję dżihadu i obecność w jego planach także krajów pochodzenia FTF. Wykorzystanie języka arabskiego i islamskich terminów religijnych po pierwsze świadczyło o przyswojeniu dżihadystycznej „leksyki”, po drugie zaś, przez powtarzanie takich terminów jak *da'wa* (wezwanie do przyjęcia islamu), *dżahilijja* (okres w historii przed przyjęciem islamu) – demonstrowało, że dżihadyści mają gotową alternatywę dla zachodniego modelu prawnego, politycznego i społecznego. Jak wskazują obserwatorzy, Europejscy FTF na swoich osiach czasu publikowali niemal wszystko z frontu walk, w tym relacje z ataków na pojazdy wojskowe i obiekty wroga – dbając przy tym o odpowiednią dramaturgię przekazu. Możliwość publikowania

lifestyle'owych w swej konwencji postów z obrazami z bronią (AK-47), w wojskowym ubraniu, nieraz wprost z pola walki, zaspokajała narcystryczne pragnienia niejednej młodej osoby. Była przedmiotem zazdrości u odbiorców i stymulowała napływ nowych ochotników do Syrii. Najbardziej popularny mem rekrutacyjny rozpowszechniany przez sympatyków ISIS nawiązywał do kultury gier cyfrowych (zob. ilustracja 1).

Ilustracja 1. Najsłynniejszy mem rekrutacyjny ISIS

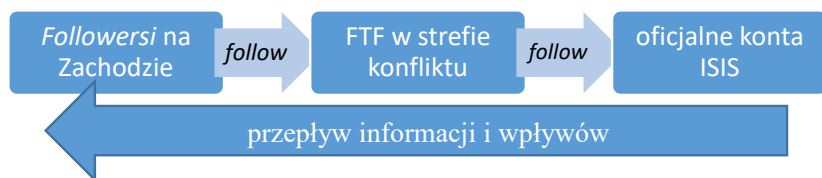
Źródło: Dauber i in., 2019.

Konsumenci tych treści mieli nawet swoich celebrytów i influencerów – jak np. pochodzącego z Niemiec rapera Deso Dogg (właśc. Denis Mamadou Cuspert *vel* Abu Talha al-Almani, zm. 2018), który przeszedł na islam, wyjechał do Syrii, zamienił styl „gangsta raper” na nagrywanie islamskich hymnów religijnych (*nasheed*), a nawet zapisał swój szlak krwią, odnosząc rany w wyniku amerykańskiego nalotu (co oczywiście rozgłosiły islamistyczne kanały) oraz ostatecznie ginąc w 2018 r. Jedną z jego kolejnych żon, Omaima Abdi, powróciła do Niemiec (Hamburga), została rozpoznana i skazana na łączną karę czterech lat pozbawienia wolności za przetrzymywanie w niewoli podczas pobytu w Syrii jazydzkiej dziewczynki (ANF, 2021).

Islamistyczny przekaz w mediach społecznościowych obejmował z gruntu zafalszowany obraz rzeczywistości (miał niewiele wspólnego z realiami wojny opisanymi w pierwszej części opracowania). Była to skuteczna, oddolnie kształtowana propaganda rekrutacyjna. Te same platformy służyły do nawiązywania bezpośrednich kontaktów z nowymi ochotnikami oraz organizowania pomocy w ich transferze w strefę

konfliktu (Kardaş i Özdemir, 2018, s. 21–22). Od strony ISIS były to doskonale przygotowane pod kątem psychologicznym działania werbunkowe. Osoba, która z Zachodu nawiązywała kontakt, natychmiast była „zwrótnie” zasypywana przekazem przesyconym takimi wartościami, jak: akceptacja, braterstwo, poczucie przynależności. Mogła liczyć na wysyp zaproszeń do znajomych na Facebooku, subskrypcji na Twitterze czy re-postów na Snapchacie. Eksploatowano w ten sposób poczucie izolacji (od społeczeństwa i rodziny) wśród młodych ludzi w społeczeństwach zachodnich (Callimachi, 2015).

Jytte Klausen (2015, s. 19) pokazała w swoich badaniach nad twitтеровą aktywnością europejskich FTF, że ich konta były również istotnym ogniwem w całym łańcuchu informacyjnym ISIS (zob. schemat 1). Bardzo ciekawa jest też kategoryzacja i statystyka treści publikowanych przez FTF twittów w formie tekstowej (zob. tabela 3) oraz w formie obrazów i nagrań wideo (zob. tabela 4).

Schemat 1. Schematyczny model przepływu informacji w sieci zachodnioeuropejskich FTF na Twitterze.

Źródło: Klausen, 2015.

Tabela 3. Zawartość twittów tekstowych publikowanych przez zachodnich FTF

Zawartość	Liczba twittów	%
Instrukcje religijne	217	38,54
Raporty z pola bitwy	227	40,32
Komunikacja interpersonalna	101	17,94
Groźby pod adresem Zachodu	3	0,53
Turystyka	15	2,66
razem	563	100

Źródło: Klausen, 2015. Badanie przeprowadzono na próbie 563 twittów z 59 kont.

Tabela 4. Treść obrazów i nagrań wideo publikowanych na Twitterze przez zachodnich FTF

Typ przekazu	Liczba zdjęć/ nagrań wideo	%
Prominentne postacie wśród dżihadystów (np. bin Laden)	286	12
Oczernianie reżimu Assada i innych obrazów wroga	142	6
Niewinne ofiary (np. martwe dzieci i kobiety zabite przez wroga)	171	7
Gloryfikacja męczeństwa	164	7
Drastyczne zdjęcia z aktów zemsty	93	4
Kontrola nad terytorium i walka	380	16
Styl życia i braterstwo wśród bojowników	321	13
Inne	834	35
razem	2391	100

Źródło: Klausen, 2015. Badanie na podstawie 2391 twittów zawierających treść graficzną/wideo pochodzących z 13 kont.

Powyższe zestawienia przeczą potocznej opinii o przewadze drastycznych i zastraszających treści w propagandzie ISIS. Kształt, kanały i skuteczność tej propagandy zmieniały się w czasie. Akcja blokowania kont na Twitterze, powzięta przez administratorów tego serwisu (2014), zmusiła terrorystycznych bojowników do zmiany narzędzi komunikacji. Przez pewien okres najważniejszą rolę odgrywały komunikatory internetowe, zapewniające większą prywatność i brak kontroli, przede wszystkim Telegram, ale również Signal i TamTam. Badania przeprowadzone nad propagandą ISIS w Telegramie również wykazały, że wysoki odsetek treści (ok. 1/3) stanowił tam „pozytywny przekaz”. Co więcej – stwierdzono, że był on adresowany w szczególności do wysoko wyedukowanych profesjonalistów żyjących na Zachodzie (Bloom i Daymon, 2018).

Kulturowy kontekst wydarzeń

Jak zwraca uwagę Tadeusz Paleczny,

kluczem do analizy współczesnych przemian społecznych są zjawiska różnicowania, komplikowania powiązań strukturalnych, mnożenia, ale i ujednoczenia kodów symbolicznych, powstawania, rozwoju i utrwalania się nowych, międzykulturowych przestrzeni normatywnych (Paleczny, 2017, s. 359).

Badacz ten wskazuje na występujące współcześnie silne napięcia pomiędzy: 1) partykularyzmem a uniwersalizmem kulturowym, 2) jednorodnością a różnorodnością, 3) tradycjonalizmem a postnowoczesnością,

4) globalnością a lokalnością. Z pewnością rewolucyjną zmianę w życiu społeczne wprowadza cyberprzestrzeń, stanowiąca nową sferę komunikacyjną i symboliczną, w której kształtuje się współczesna tożsamość indywidualna i zbiorowa. Rozwój technologiczny, gospodarczy i społeczny sprawił, że różnokulturowość, rozumiana jako dostępność różnorodnej oferty kulturowej, a także fizyczna obecność przedstawicieli innych kultur (nawet bez akceptacji, integracji czy wręcz zgody na tę współobecność), jest już czymś nieodwracalnym. W przypadku Europy trendy te są dodatkowo potęgowane wskutek katastrofalnej kondycji demograficznej kontynentu, która każe spodziewać się w najbliższym wieku ogromnego nacisku demograficznego z Afryki i Azji (zob. Vollset i in., 2020). Próby poradzenia sobie z tym wyzwaniem poprzez integrację społeczną napotykają ewidentne trudności. Wykluczanie, dezintegracja, marginalizacja, getta i dzielnice etniczne, terroryzm, utrata poczucia bezpieczeństwa – to realne problemy, z którymi mierzy się Europa Zachodnia. Być może jeszcze głębsze i groźniejsze konsekwencje pojawiają się w „sferze ducha” w wyniku prób uniwersalizacji kulturowej i budowy wspólnego systemu norm. Rozmywanie tożsamości, wykorzenienie, depersonalizacja, anomia, samotność w sieci (por. Paleczny, 2017) – to zjawiska, które są też wprost współzależne z omawianym zjawiskiem mobilizacji europejskich FTF. Zachodni model wielokulturowości z pewnością wymaga redefinicji i odejścia od swoich neomarksistowskich źródeł ideologicznych (por. Bock-Côté, 2017).

Rozpatrując terroryzm islamski z perspektywy globalnej, trudno uciec od zaproponowanego m.in. przez Samuela Huntingtona paradygmatu zderzenia cywilizacji. Przy czym nie chodzi tylko o zwrócenie uwagi na militarystykę czy tzw. nieprzenikalność islamu. Terroryzm islamski „wybuchal” zawsze na „styku” z cywilizacją Zachodu i w reakcji na jego opcję modernizacyjną. Afgański matecznik terroryzmu pojawił się w konsekwencji wciągnięcia tego kraju w zimną wojnę. Szyicki matecznik irański – w reakcji na politykę westernizacji dynastii Pahlawich. Takich przykładów jest wiele. Trudno nie zgodzić się, że po stronie Zachodu „podjęto źle przemyślane wyprawy na Afganistan i Irak, karząc Bogu ducha winne narody za skutki zimnej wojny i rywalizacji wielkich mocarstw. Potem przyszła kolej na Irak i rozpoczęło się pandemonium” (Danecki, 2010, s. 69). Z pandemonium tego – pogłębionego tragicznie przez wojnę syryjską – wyłoniło się ISIS, które słusznie nazywane jest przez niektórych (Yeşiltaş i Kardeş, 2018) kolejną emanacją islamskiej zemsty i rewanzu na Zachodzie za doznane upokorzenia (np. za obecność zachodnich żołnierzy na *dar al-islam* – świętej ziemi islamu; ale też za ogólne zacofanie). To nie przypadek – a raczej pełna premedytacja – że ISIS ekspozycjonowało wszystko to, co sprzeczne z normami i wartościami liberalnej

Europy: pogardę dla ludzkiego życia, nietolerancję posuniętą aż do ludobójstwa, restaurację niewolnictwa, zgodę na przemoc seksualną i pedofilię (względem niemuzułmanek) czy pozbawienie nawet muzułmańskich kobiet większości praw. Co więcej, także „w kontrze” do zsekularyzowanego Zachodu, działania te w sposób zupełnie fasadowy są uzasadniane ortodoksyjnymi argumentami religijnymi i imitacyjnym tradycjonalizmem. Ta makabryczna alternatywa była w stanie przyciągnąć z Europy Zachodniej ponad 7,5 tys. młodych ludzi z różnych powodów niezadowolonych z własnego losu. Trafne będzie spostrzeżenie, że jest to mały promil muzułmanów w świecie i że zdecydowana większość świata islamskiego potępia ISIS. Dla ofiar zamachów w Brukseli (2014), w Paryżu (2015) czy w Stambule (2015), w których przygotowanie zaangażowani byli *returnees* z Syrii – nie ma to jednak żadnego znaczenia. Mniejszość ta potrafiła bowiem stworzyć realne zagrożenie i dotrzeć ze swoim przekazem do całej społeczności międzynarodowej.

Konkluzje

W odniesieniu do postawionego na wstępie celu pracy i głównego problemu badawczego stwierdzić należy, że wśród przyczyn radykalizacji i mobilizacji zachodnieuropejskich FTF ważną rolę odgrywają czynniki kulturowe. Przede wszystkim wśród migrantów drugiego i trzeciego pokolenia zauważyć można kryzys tożsamości oraz zachwianie systemu norm. Z jednej strony pochodzą oni ze społeczności tradycyjnych, z drugiej – wychowani są już w społeczeństwach liberalnych. Jedną z form wyjścia z tej sprzeczności i pustki aksjonormatywnej jest powrót do religii jako czynnika porządkującego funkcjonowanie społeczne, a także radykalna manifestacja na nowo przyswojonych wartości. Przed tym powrotem, w okresie pustki, częste są epizody kryminalne, uzależnienia, narastające problemy psychologiczne itp. Tego typu czynniki sytuacyjne znacznie zwiększają ryzyko radykalizacji i stosowania środków przemocowych, a w omawianym przypadku FTF – ryzyko podjęcia decyzji o wyjeździe na jeden z frontów dżihadu. Jak pokazuje praktyka, w warunkach wojennych problemy i traumy z wcześniejszego życia powracają i są odreagowywane w dewiacyjny sposób. Mobilizacja FTF odbywa się z wykorzystaniem nowych technologii cyfrowych, mediów społecznościowych i komunikatorów internetowych. Tworzony i rozpowszechniany oddolnie *content* buduje całą kulturę dżihadu, spopularyzowaną w wielu imigranckich kręgach w Europie. Opisywane zjawiska wpisują się w cywilizacyjne napięcie pomiędzy światem islamu a Zachodem, a ich przebieg świadczy o randze zagrożenia kreowanego przez społeczności muzułmańskie.

BIBLIOGRAFIA

- ANF. (2021). *ISIS returnee Omaima Abdi sentenced to several years in prison in Germany*. ANF News. Pozyskano z: <https://anfenglish.com/news/isis-returnee-omaima-abdi-sentenced-to-several-years-in-prison-in-germany-53659>.
- Barret, R. (2017). *Beyond the Caliphate: Foreign Fighters and the Threat of Returnees*. The Soufan Center. Pozyskano z: <https://thesoufancenter.org/research/beyond-caliphate>.
- Benmelech, E. i Klor, E.F. (2020). What Explains the Flow of Foreign Fighters to ISIS? *Terrorism and Political Violence*, 32(7), 1458–1481. DOI: 10.1080/09546553.2018.1482214
- Bloom, M. i Daymon, C. (2018). Assessing the Future Threat: ISIS's Virtual Caliphate. *Orbis*, 62(3), 372–388. DOI: 10.1016/j.orbis.2018.05.007
- Bock-Côté, M. (2017). *Multikulturalizm jako religia polityczna*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Bouzar, D. i Martin, M. (2016). Pour quels motifs les jeunes s'engagent-ils dans le djihad? *Neuropsychiatrie de l'Enfance et de l'Adolescence*, 64(6), 353–359. DOI: 10.1016/j.neurenf.2016.08.002
- Bryc, A. (2014). *Izrael 2020 skazany na potęgę?* Warszawa: Wydawnictwo Poltext.
- Callimachi, R. (2015). *ISIS and the Lonely Young American*. The New York Times. Pozyskano z: <https://www.nytimes.com/2015/06/28/world/americas/isis-online-recruiting-american.html>
- Cetorelli, V., Sasson, I., Shabila, N. i Burnham, G. (2017). Mortality and kidnapping estimates for the Yazidi population in the area of Mount Sinjar, Iraq, in August 2014: A retrospective household survey. *PLoS Medicine*, 14(5), e1002297. DOI: 10.1371/journal.pmed.1002297
- Cragin, R.K. (2021). Preventing the Next Wave of Foreign Terrorist Fighters: Lessons Learned from the Experiences of Algeria and Tunisia. *Studies in Conflict & Terrorism*, 44(7), 543–564. DOI: 10.1080/1057610X.2019.1568005
- Czornik, K. i Lakomy, M. (2018). *Konflikty zbrojne na Bliskim Wschodzie i w Afryce w drugiej dekadzie XXI wieku: Przebieg – uwarunkowania – implikacje* (Wydanie I). Katowice: Uniwersytet Śląski w Katowicach.
- Danecki, J. (2010). Narodziny terroryzmu w świecie islamu. W P. Jaroszyński, P. Tarasiewicz, I. Chłodna i M. Smoleń-Wawrzusiszyn (red.), *Terroryzm – dawniej i dziś*. Lublin: Fundacja „Lubelska Szkoła Filozofii Chrześcijańskiej”, 51–71.
- Dauber, C.E., Robinson, M.D., Baslios, J.J. i Blair, A.G. (2019). Call of Duty: Jihad – How the Video Game Motif Has Migrated Downstream from Islamic State Propaganda Videos. *Perspectives on Terrorism*, 13(3), 17–31.
- Dawson, L.L. (2021). *A Comparative Analysis of the Data on Western Foreign Fighters in Syria and Iraq: Who Went and Why?* (ICCT Research Paper).

- The International Centre for Counter-Terrorism – The Hague (ICCT). Pozyskano z: <https://icct.nl/app/uploads/2021/02/Dawson-Comparative-Analysis-FINAL-1.pdf>
- Kardaş, T. i Özdemir, Ö.B. (2018). The Making of European Foreign Fighters: Identity, Social Media and Virtual Radicalization. W M. Yeşiltaş i T. Kardaş (red.), *Non-State Armed Actors in the Middle East*. Springer International Publishing, 213–235. DOI: 10.1007/978-3-319-55287-3_10
- Klausen, J. (2015). Tweeting the *Jihad*: Social Media Networks of Western Foreign Fighters in Syria and Iraq. *Studies in Conflict & Terrorism*, 38(1), 1–22. DOI: 10.1080/1057610X.2014.974948
- Krylov, A.V. (2020). Posledstviâ graždanskoj vojny v Sirii i puti ih preodoleniâ. *Mirovââ Ėkonomika i Meždunarodnye Otnoşeniâ*, 64(9). DOI: 10.20542/0131-2227-2020-64-9-114-125
- Nagata, M.K. i Sanderson, T.M. (2017, kwiecień 5). *Foreign Fighter Fallout: A Conversation with Lt. Gen. Michael K. Nagata*. Center for Strategic and International Studies. Pozyskano z: <https://www.csis.org/analysis/foreign-fighter-fallout-conversation-lt-gen-michael-k-nagata>.
- Palczyński, T. (2017). *Relacje międzykulturowe w dobie kryzysu ideologii i polityki wielokulturowości*. Kraków: Księgarnia Akademicka. <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/49292>.
- Pasamonik, B. (2016). Fenomen europejskich dżihadystów. *Multicultural Studies*, 2, 13–30. DOI: 10.23734/mcs.2016.2.013.030.
- Pokalova, E. (2019). Driving Factors behind Foreign Fighters in Syria and Iraq. *Studies in Conflict & Terrorism*, 42(9), 798–818. DOI: 10.1080/1057610X.2018.1427842.
- Roth, K. (2015). *Slavery: The ISIS Rules*. Human Rights Watch. Pozyskano z: <https://www.hrw.org/news/2015/09/05/slavery-isis-rules>.
- UN Assistance Mission for Iraq (UNAMI). (2016). *A Call for Accountability and Protection: Yezidi Survivors of Atrocities Committed by ISIL*. Pozyskano z: <https://www.refworld.org/docid/57b848814.html>.
- United Nations General Assembly Human Rights Council. (2021). *Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic*. United Nations General Assembly Human Rights Council. Pozyskano z: <https://undocs.org/en/A/HRC/46/55>.
- Vergani, M., Iqbal, M., Ilbahar, E. i Barton, G. (2020). The Three Ps of Radicalization: Push, Pull and Personal. A Systematic Scoping Review of the Scientific Evidence about Radicalization Into Violent Extremism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 43(10), 854–854. Pozyskano z: DOI: 10.1080/1057610X.2018.1505686.
- Vollset, S.E., Goren, E., Yuan, C.-W., Cao, J., Smith, A.E., Hsiao, T., Bisignano, C., Azhar, G.S., Castro, E., Chalek, J., Dolgert, A.J., Frank, T., Fukutaki, K., Hay, S.I., Lozano, R., Mokdad, A.H., Nandakumar, V., Pierce, M., Pletcher, M., ... Murray, C.J.L. (2020). Fertility, mortality, migration, and

population scenarios for 195 countries and territories from 2017 to 2100: A forecasting analysis for the Global Burden of Disease Study. *The Lancet*, 396(10258), 1285–1306. DOI: 10.1016/S0140-6736(20)30677-2.

Walsh, G. (2021). *10 years on: 10 Facts that explain Syria's conflict*. Trócaire. Pozyskano z: <https://www.trocaire.org/news/10-years-on-10-facts-that-explain-syrias-conflict>.

Wejkszner, A. (2018). *Samotne wilki kalifatu? Państwo Islamskie i indywidualny terroryzm dżihadystyczny w Europie Zachodniej*. Warszawa: Difin.

Yeşiltaş, M. i Kardaş, T. (2018). The New Middle East, ISIL and the 6th Revolt Against the West. W M. Yeşiltaş i T. Kardaş (red.), *Non-State Armed Actors in the Middle East*. Springer International Publishing, 147–167. DOI: 10.1007/978-3-319-55287-3_7

Tomasz Grabowski – doktor nauk społecznych w zakresie nauk o bezpieczeństwie, roszoznawca, analityk, adiunkt w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji Akademii Ignatianum w Krakowie.